

STIG JØRGENSEN:

En modern samhällsfilosofi

Juris professorn vid Aarhus universitet Stig Jørgensen presenterar den moderne amerikanske samhällsfilosofen John Rawls. Denne har sökt finna vad författaren kallar ett socialliberalt alternativ till den marxistiska ideologin. Det gäller att ställa upp en formel, som förenar hänsyn till människovärde och jämlikhet med samhällets gemensamma intressen. Han kommer därmed in på frågorna om rätt och rättfärdighet. Till sist är det klart för honom, att rättvisan människor emellan är ett primärt värde, som måste kunna konkurrera med samhällsnyttan.

Under loppet av 50-talet dog ideologierna i våra nordiska länder. Erfarenheterna från 30-talet och fram till andra världskriget hade grundligt vaccinerat den växande ungdomen mot de totalitära ideologierna. Det därpå följande kalla kriget drev de västliga demokratierna ytterligare samman i gemensamt medvetande om sin egen förträfflighet och om nödvändigheten av att stimulera den ekonomiska tillväxten. Återuppbyggnaden av den sönderslagna produktionsapparaten var ett självklart mål för den politiska verksamheten. Att utrota fattigdomen och att införa social välfärd blev den gemensamma ideologiska grunden för alla partier, från de socialdemokratiska till de konservativa.

Ekonomisk tillväxt blev därför den politiska målsättningen såväl i öst som i väst. Den politiska processen bestod i fördelning av tillväxten och i utforskning av skattesystem, som på bästa möjliga sätt skulle förena hänsynen till tillväxt med hänsynen till den sociala välfärden.

Den politiska debatten blev färglös och "saklig". De kommunistiska partiernas retorik låg utanför detta mönster som exotiska vildskott, som man inte behövde ta så högtidligt och som därför blev förbigångna med tystnad.

Paradoxalt nog infördes under efterkrigstiden nya skolsystem, som tvärtom att bygga på kvalifikations- och prestationsideologi, som är grunden för tillväxtsamhället, i stället införde motivations- och trivselideologi samt krav på socialt medvetande och samarbete.

Erfarenheten har visat, att nya omfattande skolordningar efter 15–20 års förlopp leder till social oro. Det syntes därför inte i ef-

terhand märkvärdigt, att slutet av 60-talet utmärkte sig för en våldsam rörelse hos den växande ungdomen, som hade lämnat skolan och nått fram till universiteten.

Skolutbildningens motivations- och trivselideologi hade gjort ungdomen främmande för prestationssamhällets krav, som den var dåligt rustad att överta. Resultatet blev som känt liksom i tidigare liknande situationer ett nyromantiskt uppror mot samhällets institutioner, krav på ökat medinflytande och fördömande av produktionssamhällets konsekvenser i form av ökad specialisering och minskad trivsel. "Livskvalitet" blev uppfunnen som alternativ till tillväxtsamhällets "kvantitetsbegrepp".

Då denna ungdomsrörelse efterhand kanaliserades in i en nymarxistisk internationell rörelse, var politikerna inte i stånd att ta upp denna utmaning och passa in den i den politiska debatten. Gentemot marxisternas påstående att de representerade en "vetenskaplig" och sammanhängande politisk ideologi har man inte haft något att ställa upp utöver skällsord och axelryckningar, varefter man har gått över till nästa punkt på dagordningen.

Nymarxismen

Det man inte förstår blir man rädd för och skjuter undan. Men undanträngningsmekanismen är lika olycklig i politik som i privatlivet. Det mest groteska exemplet på detta var USAs försök att få det kommunistiska Kina att försvinna genom att låtsas som om det inte existerade. I princip försökte på samma sätt politikerna bli kvitt marxismen med det

resultatet, att dess anhängare i stor omfattning kunde infiltrera massmedierna och utbildningssystemet, särskilt den högre utbildningen, som just i Danmark låg öppen för de politiskt medvetna krafterna genom nya extremt "demokratiska" styrelser.

Dessa nymarxistiska rörelser var ursprungligen byggda på Marx' ungdomsskrifter. För Marx var särskilt utbildningen av stadsproletariatet omkring de framväxande industricentra på en gång en utmaning och en inspiration till att skapa idén om proletariatet som den kommande tidens härskare. Man får inte glömma att Marx levde på 1800-talet, som på det hela taget var historistiskt och evolutionistiskt, varför det var naturligt för honom att överföra evolutionsteorin till den sociala och politiska sfären.

Den senare Marx var emellertid renodlad positivist. Han pretenderade i *Das Kapital* på att använda matematiska (och därför vetenskapliga) metoder för att grunda den speciella arbetsvärdeslära, som tillsammans med klassbegreppet blev fundament för en "materialistisk" teori om samhällets övergång till socialismen, där det privata och det offentliga livet skulle förenas, medan staten dör bort.

Det är denna transformation från den yngre Marx' romantiska idealism till den äldre Marx' behårda materialism, som ungdomsrörelsen i nutiden också har gått igenom. Medan Frankfurterskolan med Habermas och Marcuse föreställde sig den frigjorda och rationella människan, som inrättar samhället efter sina verkliga behov, bygger de tongivande kretsarna i dag på kapitallogiska teorier om "samhällsformationernas"

och produktionsförhållandenas välde över den enskilda människans medvetande.

Det säger sig självt, att man med en sådan hållning kommer att förakta demokratiska institutioner. Genom fördelning av makten och ömsesidig kontroll är de i bästa fall ett bedrägeri, varmed makthavarna knyter fastare sitt undertryckande av proletariatet. Den formella friheten och jämlikheten rivs loss från den ekonomiska och materiella likställigheten, som först kan uppnås genom att upphäva den privata egendomsrätten till produktionsmedlen.

Trots den principiella skillnaden mellan Marx' socialism och Stuart Mills liberalism råder dem emellan enighet om att vad som är bra för samhället också är bra för den enskilde, oavsett vilka följder det får för honom. Det är klart, att en sådan filosofi är lämplig för ett samhälle under industriell och teknisk utveckling, vare sig den är stats- eller privatkapitalistisk. Det är också omedelbart klart, att den väsentliga delen av den kritik, som nu för tiden framställs mot det så kallade "kapitalistiska" samhället, huvudsakligen är en kritik mot det teknologiska samhället oavsett dettas formella form av statsbyggnad.

Konservatismen

En rent konservativ filosofi skiljer sig på denna punkt inte från socialistiska och utilitaristiska teorier. För den konservative är individen inte heller det bärande elementet i samhället. De enskilda individerna måste uppfattas som de tillfälliga förvaltarna av traditionella värden, som överlämnas från

generation till generation och utvecklas organiskt på samma sätt som en planta. I denna mening var romantiken och historicismen renodlat konservativa.

Begreppet rättfärdighet kan ofta förenas med konservatism, inte i individorienterad mening utan som en överensstämmelse med de traditionella värdena eller en högre världsordning: naturlagarna, gudomliga krafter eller världsförnuftet. Begreppet har sin egen struktur. Hänvisningar till detta skall inte legitimeras eller förklaras med argument, som refererar sig till konsekvenserna av en handling. Hänvisningar till rättfärdighetskrav måste grundas på argument som refererar till överensstämmelser med regler och bruk, som försäkrar individen en "rimlig" behandling i förhållande till en norm: var och en skall få "sin (rätta) andel", "sin lott".

För den konservative bestämes denna rätta andel av världsordningen, av ödet eller Gud. Den radikala åskådningen avvisar högre makter och placerar människan som skapare av samhället och dess institutioner i kraft av den fria överenskommelse, som ensam är i stånd att förklara och legitimera enskilda medborgares inbördes förpliktelser. Den idealistiska åskådningen avvisar på en gång den konservativa fatalismen och den radikala vilje- och förnuftsdyrkan, ty obegränsad frihet leder till egoism, som strider mot människans natur som samhällsväsen.

Dessa tre varianter – idealism, konservativ fatalism och radikal förnuftsdyrkan – kan alla föras tillbaka till det gamla Grekland. De opererar var och en för sig med jämlikhet som centralbegrepp, men väl att

märka i den meningen att lika tillfällen skall behandlas lika. För det förklassiska Grekland, som ansåg människolivet som en avspiegling av världsordningen, var det naturligt att betrakta ödet som den makt, som fastställer vad som är den enskildes lott. De tre moirerna spinner, mäter ut och klipper till människans livstråd liksom de nordiska nornorna, och människornas lott kan vara olika, allteftersom de föds olika i fråga om social position och fysisk och psykisk förmåga.

Det var först stoikerna, som mot bakgrund av att de enskilda människorna hade andel i det högre världsförnuftet och därför principiellt måste vara likvärdiga, nådde fram till en principiell likhetsideologi, som senare i Rom förenades med kristendomens krav på att den enskilda individen är lika inför Gud och människor.

Med romarrikets fall vände västern tillbaka till en konservativ stats- och rättsuppfattning. Staten var av Guds nåde och rätten var därför bestämd antingen av sedvana eller av kyrkan. Någon världslig kompetens att stifta lagar erkändes inte av kyrkan förrän Thomas av Aquino på 1200-talet beredde plats för den moderna utvecklingen genom att anta, att Guds och naturens lagar bara fastslår ramarna för det sociala livet, varför dettas närmare innehåll måste fastslås genom världslig, dvs furstens lagstiftning. Under de följande århundradena ledde det samtidiga statsrättsliga tänkandet efterhand fram till antagandet av en mänsklig suveränitet, som odelad ligger hos hela folket och som sätter människan i stånd att stifta lagar om sina egna förhållanden.

Det är i dag en allmän uppfattning, att denna idé är hämtad från judisk tankegång och baserad på Jahves pakt med sitt utvalda folk. I varje fall är det denna tanke Hugo Grotius i början av 1600-talet lade till grund för sin allmänna kontraktslära, som gäller såväl avtal mellan stater och mellan enskilda individer som rättsordningen i varje enskilt land.

Samhällskontraktet

Hos den med Grotius samtidige Hobbes och senare hos Locke och Montesquieu användes samhällskontrakt och suveränitetstanke för att konsekvent grunda statens rättsordning. Men hos Hobbes ledde konstruktionen till upplyst envælde. Under intryck av det hotande inbördeskriget fann han lag och ordning viktigare än rättens innehåll. Samhällskontraktet hade därför inte någon funktion, som gick väsentligt längre än till att överlåta suveräniteten till kungen, som hade till uppgift att hindra det hotande "allas krig mot alla". Också Locke och Montesquieu hyste skepsis mot människans förmåga att begränsa sin egen maktutövning, varför de gick in för demokrati men med fördelning av makten i en lagstiftande, en utövande och en dömande makt.

Rousseau däremot, som utgick från människans principiella godhet, ansåg den fullständiga demokratien vara bäst och motsvara suveränitetens principiella odelbarhet. Det blev dock Lockes och Montesquieus tankar om den representativa demokratien som blev grundläggande för den amerikanska och den franska författningen mot slutet av

1700-talet. Samhällskontraktet och folksuveränitetsföreställningen ligger till grund för dessa och alla senare författningar, inte endast i kraft av att de blivit skapade utan också uttryckligen uttalat i deras texter.

Det gemensamma för de statsteorier, som är baserade på tanken om samhällskontrakt, är att de söker sin inspiration i en konstruktion som har till utgångspunkt idén om att de enskilda människorna som fria, jämlika och förnuftiga varelser är grunden till samhället. Människorna är inte viljelösa redskap för historien eller undersåtar under en furste eller en diktator.

Man kan som skeptikerna och empiristerna Hume och Bentham avvisa denna konstruktion redan från den synpunkten att det inte är folket utan enstaka individer som tänker, handlar och ingår avtal. Samfundskontraktet är naturligtvis en konstruktion eller – som Hans Kelsen skulle ha uttryckt saken – en logisk förutsättning för en bestämd samhällsteori. Medan Bentham utslutande ville basera sin samhällsfilosofi på lycko- och nyttohänsyn, vände Kant tillbaka till rättfärdigheten som en självständig faktor i samfundsfilosofien, samtidigt som han i alla fall avvisade rationalismens allmänna naturrättslära. Inte förnuftet utan friheten är grunden för rättfärdigheten. Den enskildes frihet är det högsta goda och den begränsas bara av hänsyn till andras lika rätt till frihet.

I det samhällsfilosofiska tänkandet genom tiderna har man alltså växlat mellan kollektivistiska, individualistiska och socialliberala teorier allt efter samhällets utvecklingssituation och aktuella behov. De kollektivistiska

kan återigen delas i konservativa och socialistiska teorier, som går ut från att helhetens intressen är det primära och att utvecklingen i det väsentliga styres av opersonliga, överindividuella krafter, som människorna måste underkasta sig utan något krav på individuell rättfärdighet.

Efterkrigstidens politiker, vare sig de är borgerliga eller socialistiska, har i stort sett varit eniga om den samhällspolitiska målsättningen och därför inte kunnat ta upp den utmaning, som ligger i det nymarxistiska angreppet på det demokratiska systemet. Olikskheterna mellan konservativa, liberala och socialliberala och för den delen också socialdemokratiska ideologier har undanträngts eller glömts. Man har därför hamnat i en mindre betydelsefull uppdelning mellan "borgerlig" och "socialistisk" (socialdemokratisk), som i huvudsak har samma målsättning, om än med en nyansering i förhållande till den nordiska välfärdsstaten.

Ett nytt alternativ

Det är av icke ringa intresse, att den amerikanske socialfilosofen John Rawls i en serie artiklar, som nu är samlade i boken "Justice as Fairness" (1971) har försökt att utforma ett principiellt socialliberalt alternativ till den marxistiska ideologien. Rawls tar full hänsyn till Marx' påstående, att den formella rättsliga friheten och jämlikheten är meningslös utan en motsvarande ekonomisk bas, och understryker lika starkt att Kant hade rätt i att den individuella friheten inte kan helt underordnas hänsyn till helhetens intressen. Därför tar han till utgångspunkt

av ny version av den gamla samhällskontraktskonstruktionen. Han försöker att finna en formel, enligt vilken man kan förena hänsynen till största möjliga jämlikhet med hänsynen till samhällets gemensamma intressen så att det blir största möjliga utbyte till fördelning.

Å ena sidan kan man inte erkänna en fortsatt ökande orättvisa i samhället, även om den leder till stigande välstånd för alla, ty detta kränker hänsynen till rättfärdighet och människovärde. Å andra sidan kan man inte av hänsyn till människornas lika fundamentala rättsföreställning om att det skall finnas en viss likhet mellan insats och vederlag dekretera den fulla jämlikheten, utan att resultatet blir en fördelning av fattigdom. Men olikheterna i samhället skall kunna grundas på rationella hänsyn till gemensam fördel, däribland särskilt med hänsyn till de svagaste i samhället, och en position, som ger möjligheter till fördelar, skall – i den omfattning som det är möjligt – stå öppen för alla.

Rawls föreställer sig människorna placerade i en hypotetisk valsituation, där de inte känner sin ekonomiska, sociala eller intellektuella status. Han frågar: vilket samhälle skulle fria och rationellt tänkande människor bli eniga om att inrätta?

Han menar, att man då skulle bli eniga om att lägga följande två principer till grund:

1) Alla har samma rätt till frihet i vidaste bemärkelse mot bakgrund av en liknande frihet för andra.

2) Sociala och ekonomiska olikheter kan bara motiveras om a) de är grundade på hänsyn att uppnå en större fördel för alla, b) de är knutna till ställningar och positioner,

som står öppna för alla.

Rawls sammanfattar sina synpunkter i "the principle of fairness", som är den grundläggande principen, på vilken alla sociala förpliktelser kan föras tillbaka: var och en är förpliktad att sköta "sin del", som bestämts genom reglerna för samhällets institutioner, när

1) institutionen är rättfärdig, dvs uppfyller de ovan citerade grundprinciperna (2 a–b), och

2) han frivilligt har accepterat eller utnyttjat de fördelar man kan ha av den.

Den "sense of justice", som författaren anser grundläggande för människornas krav på sitt samhälle, fordrar mera av samhället än en utilitaristisk nyttomoral kan ge, nämligen ett välordnat samhälle och en rättfärdig helhet, som sätter individerna i stånd att utveckla sin natur som fria och jämlika moraliska personer.

Några kritiker hävdar, att Rawls' principer är så vaga, att de inte kan användas i praktiken. Men denna kritik är förfelad, eftersom avsikten inte är att uppställa kriterier för bedömning av ett givet samhälle utan att skapa en metod, varmed man kan arbeta fram emot ett rättfärdigare samhälle. Därför är det heller ingen invändning mot Rawls, att "rättfärdighet" och "fairness" är ord av olika kategorier. Rättfärdighet refererar till resultatet av en process, medan fairness refererar till själva proceduren. Avsikten är att skapa en utveckling, som tenderar mot ett rättfärdigare samhälle.

Andra kritiker hänvisar till att människorna skulle kunna acceptera ett system av olikheter, ty man skulle hoppas att man senare

kunde göra sina intressen dominerande. Rawls själv finner inte denna invädning avgörande, ty han menar, att normala människor också tar hänsyn till sina efterkommandes intressen. Det försvaret är inte överbevisande.

Mera avgörande är att kontraktskonstruktionen förutsätter det den skall bevisa, nämligen att avtal är förpliktande. Denna tankegång var främmande för människorna som allmän princip före den rationalistiska naturrätten under 1600-talet. Regeln var tidigare tvärtom den motsatta, att avtal blott var förpliktande, när de tillhörde en typ, som erkändes i den borgerliga rätten. Den katolska moralfilosofin, som var den idémässiga förutsättningen för Grotius allmänna kontraktslära antog naturligtvis, att löften var förpliktande för den som gav dem, men bara inför samvetets domstol.

På samma sätt tycks också tanken på en församling av "likadana människor" förutsätta den demokrati, som räknas med i principen om att det som en sådan församling kan bli enig om är rättfärdigt. Tanken på att ge negrer rösträtt uppstod tex inte i den amerikanska grundlagsstiftande församlingen. När vargar möts för att diskutera det rättfärdiga vargsamhället, inbjuder de inte lammen, utan blir eniga om den rättfärdiga fördelningen av lammen.

Rätt och rättfärdighet

Vad betyder frihet och jämlikhet? Begreppet frihet är relativt, ty det accepterar det abstrakta begreppet i västerns mening, tex yttrandefrihet, religionsfrihet. Men hur är

det med dem som föredrar ett materiellt begrepp, tex frihet från svält och nöd och frihet att gå till botten?

Och vad är jämlikhet? Det är väl inte likhet inom grupperna i ett statusamfund? Men betyder det lika lön för lika arbete eller lika lön för allt arbete? Eller betyder det lika lön i förhållande till lika behov? Den marxistiska slutliga lösningen är ju insats efter förmåga och lön efter behov, men erfarenheten visar, att rättvisan vid bedömandet av ersättning, lön i förhållande till insatsen, alltid har upplevts som en väsentlig förutsättning för samhället.

Rawls försöker att rättfärdiga olikheter, som är till gagn för alla och knutna till möjligheter, som är öppna för alla. Denna tankegång är inte tillräcklig, varken för att vara skäl till olikheter eller för att verka för en utjämning. Härtill måste social- och skattelagstiftning ge sitt bidrag.

Vi måste veta vilken måttstock som skall användas för att avgöra, vad som är fördel och nackdel och hur olika värden skall prioriteras i förhållande till varandra och avvägas mot riskerna. Hänvisningen till "den rationella människan" är i väsentlig grad en hänvisning till egna eller ens egen kulturkrets intressen.

Rawls' principer kan inte meddela oss vad som är rätt, men de kan hjälpa oss när vi skall diskutera rätt. Rawls' "samhällskontrakt" förutsätter att det accepteras av "alla implicerade", dvs att rättfärdigheten kräver lika hänsynstagande till alla inblandades intresse. Rättfärdigheten förutsätter alltså en process för sociala och politiska beslut, som säkrar:

1) att alla "relevanta principer" dvs alla intressen, som kan formuleras i principer, tas med i beräkningen,

2) att ovidkommande hänsyn utesluts från beslutet,

3) att en avbalansering av principerna verkställs,

4) men att det inte är möjligt att avgöra a) vilka principer, som är "relevanta", och b) hur detta skall avvägas. Dessa avgöranden

kan bara träffas genom den sedvanliga politiska processen.

Men Rawls har i alla fall gjort en stor insats genom att tänka igenom och formulera en modell för att man skall kunna avgöra, hur ett "rättvist" samhälle skall etableras utifrån en socialliberal ideologi, och genom att framhäva att rättvisan är ett primärt värde, som måste kunna konkurrera med samhällsnyttan.